

הדים ליחסו של רבי אברהם בן הרמב"ם לנוצרים על פי פירושו לבראשית לו

נחם אילן

הקדמה

פרק לו בבראשית עוסק כמעט כולו בצאצאי עשו ובאלופי אדום. חוקרים מודרניים עמדו בהרחבה על הסתירות הפנימיות בתוך הפרק ועל אי-ההתאמה בין האמור בו למובע בספרי מקרא אחרים, והציעו הסברים לקשיים הללו, איש איש על פי דרכו ושיטתו.¹ כך, לדוגמה, הלשון 'לפני מלך מלך לבני ישראל' (לו, 31) מעיד שנכתב מאות שנים אחרי הזמן שהפרק ושספר בראשית כולו מתארים. אין בפרק עלייה, והוא עורך תמיהות רבות במשך הדורות באשר לתכליתו, להיקפו ולמקומו במקרא. פרשני המקרא היהודים בימי הביניים כבר היו ערים לקשיים הללו והתייחסו אל חלקם בפירושיהם, ברב או במעט.

בין שאר מפעליו הספרותיים כתב רבי אברהם בן הרמב"ם (קהיר, 1186-1237) (להלן 'ראב"ם'), מנהיג יהודי מצרים במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה,² פירוש לתורה בערבית-יהודית, המגיע עד לסוף חומש שמות.³ רוב הפירוש על דרך

* אני מודה לחבריי בחוג לעיון בפירוש ראב"ם לתורה, אשר בזכותם עלו והתלבנו הרבה מן השאלות הנידונות במאמר. עוד אני מודה לידידי פרופ' מאיר מ' בראשור והרב חיים צבי רוזנברג שקראו טיטה של המאמר, והערותיהם סייעו בידי לשפרו. פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן העשיר אותי בידיעותיו בכללות ובפרטות, ואני מכיר לו טובה מרובה על כך. גרסה תמציתית של הדברים הוצגה בוועידה השבע-עשרה של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, שהתכנסה בנשוויל, טנסי, ב"א-י"ד מנחם אב תשע"ו, 15-18 באוגוסט 2016.

1 ראו: ארדר; ברטל; ונהאם, עמ' 332-342; וסטרמן, עמ' 558-569; לוקשין; סקינר, עמ' 428-437; סרנה, עמ' 246-253; פרולוב; קאסוטו, עמ' 232 הערה 34; 256; קיל, עמ' תקיח-תקמח; קנאוף.

2 על השפעתו הרבה בחיי הקהילה היהודית באלכסנדריה עיינו פרנקל, לפי המפתח בערכו (31 היקרויות).

3 סקירה כללית על מפעליו הספרותיים של ראב"ם ראו: גויטיין, חוג; גויטיין, חברה, 5,

הפשט, כחלק מן המגמה שהחלה כשלוש מאות שנה לפניו, במפעלו של רב סעדיה גאון (רס"ג). ראב"ם היה צופי מוצהר בהשקפותיו, ולכן חרג לעתים מן הפירוש הפשטי, כפי שכבר הראיתי בעבר.⁴ הפירוש לפרק לו בכראשית שונה מן הפירוש לשאר פרקי בראשית: א. הוא ארוך יחסית לפרקים אחרים; ב. רק בפרק זה התייחס ראב"ם במפורש לפרשים המקצועיים בצבא הצלבני; ג. בכמה מקומות יש בדבריו ובאופן הבעתם פולמוס גלוי או סמוי עם הנוצרים.

בימי הביניים, עוד קודם לימיו של ראב"ם, כבר רווח הזיהוי זרע עשו=הנוצרים.⁵ נראה שההתייחסות המפורטת דווקא לפרק זה והפולמוס עם הנצרות הם תולדת נסיבות חייו של ראב"ם והצורך להתמודד עם מסעי הצלב ועם משמעותם הדתית בעבור הקהילה היהודית במצרים, ואולי בכל האגן המזרחי של הים התיכון, שכן השפעתו של ראב"ם חרגה מגבולות מצרים וניכרה היטב גם בארץ ישראל.⁶ בדבריי להלן אנתח את פירוש ראב"ם לפרק זה, אבחן את דרכי ההבעה שלו, אציע הקשרים לשוניים, ספרותיים, רעיוניים וחברתיים לפירושו, ובתוך כך אשכץ את הערותיו על הנצרות ביחידה הספרותית הרחבה יותר, היינו פרק לו.⁷

הכלים הפרשניים שנקט ראב"ם בפירושו לפרק לו

מכיוון שבמוקד העיון עומד הפירוש של ראב"ם ולא הטקסט המקראי, הדיון בנוי בחתך נושאי ולא על פי סדר המקראות. בפועל נדונים כאן יותר מ-90 אחוזים מדברי ראב"ם על פרק זה. ראב"ם התייחס בפירושו לשבעה עניינים ספרותיים: שניים מתייחסים לאופני ההיקרות של שמות הדמויות בפרק, ארבעה מהם עוסקים בשאלות מבניות ואחד דן בתועלות החינוכיות שאפשר ושראו להפיק מן הפרק.

עמ' 474-496; גויטיין, מיסטיקה; כהן, גאולה; פנטון, יהדות וצופיות; פנטון, שושלת; על פירושו לתורה והיבטים מוגדרים בו ראו: אילן, הגר וישמעאל; אילן, הנחות, ובחיבורים המנויים שם בהערות 1 ו-2; אילן, משה; אילן, סודות; פנטון, אסכולה.

4 ראו אילן, הנחות, ובייחוד עמ' 33-34.

5 ראו כהן, עשו.

6 ריינר, עמ' 3-4.

7 ככל שבדקתי, רק שניים התייחסו בקצרה לפירושו של ראב"ם לפרק זה: לוקשין, עמ' 440, ואף הוא נדרש רק להיגד הפותח בדבר המיקום של הפרק ברצף הסיפורי של בראשית; קיל, עמ' תקכו, בביאורו לחשיבות של פס' 22. ראו על כך להלן בסמוך.

1. שמות בעלי כפל הוראות

1.1 סמוך לתחילת הפרק העירי ראב"ם הערה מושגית, כשכתב בביאורו לפס' ב כי לשם 'כנען' שתי הוראות: שם כולל לשבעת העממים בהיותם צאצאי חם, המכונה 'כנען' בדברי נח 'ארור כנען' (בראשית ט, 25), ושם פרטי של אחד מהם. ראב"ם הביא שתי דוגמאות לשימוש בשם הכולל: 'והכנעני אז בארץ' (בראשית יב, 6), 'והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני' (שמות יג, 11). לדעתו, גם 'חֲתָי' בא לעתים בהוראה כוללת, וכולל בו גם ה'חֲנִי'. הוא הדין ביחס ל'אמורי', המשמש בשני המובנים.⁸

1.2 בביאורו לפס' 8 הוסיף ראב"ם שכך גם ביחס לשם 'אדום'. לעיל בא כשם פרטי, הנדרף לשם 'עשו' (כה, 30), וכאן בא בהוראת שם השושלת, היינו עשו וצאצאיו. עוד הוסיף כי הלשון 'עשו הוא אדום' היא לשון קצרה, וכי נשמט הנסמך, בהוראת 'בני אדום', כשם שהתיבה 'ישראל' באה פעמים רבות בהוראת 'בני ישראל'. שורשי התפיסה הפרשנית שלשון המקרא קצרה ולעתים יש להשלים בה תיבות נמצאת כבר אצל רס"ג, אשר ראב"ם הרבה להסתמך על תרגומו ועל פירושו.¹⁰

1.3 אגב הסברו מיהו 'החוי' (פס' 2) הוסיף ראב"ם הסבר מדוע בא 'האמורי' גם במונח כללי – 'בהיותו החזק והגיבור שבהם', כלומר בשבעת עמי כנען,¹¹ וכתב:

בהתאם לזה אפשר שיהיה מאמרו 'ידי עשו בן ארבעים שנה ויקח אשה את יהודית בת בארי החתי ואת בשמת בת אֵילֵן החתי' וגו' (בראשית כו, 34) מוסב על הנשים הללו עצמן, המוזכרות כאן, ועדה הנזכרת כאן היא בשמת הנזכרת שם, לה שני שמות ולאביה שם אחד – אילון. ואהליבמה היא יהודית, וענה החוי הוא בארי החתי, ושני שמות לה ושני שמות לאביה, ו'חֲתָי' ו'חֲנִי' שווים, כפי שציינו לפני כן. אפשר שהנשים האלה אינן הנשים ההן, אלה השאירו יורשים וההן לא, והפירוש הראשון מתקבל יותר על הדעת. הכתוב פתח באמרו¹² לגבי עשו 'לקח את נשיו מבנות כנען' (פס' 8

8 ראב"ם, פירוש, עמ' קכד (תרגום), קכה (המקור).

9 מעין זה אצל רד"ק, עמ' קעה.

10 רס"ג התייחס לתופעה הזאת בפתחתו לפירושו לבראשית. ראו רס"ג, בראשית, עמ' 19, הפסקה הפותחת במילה 'ואלכ'אמס' (המקור), עמ' 193 למעלה (התרגום).

11 ראב"ם, פירוש, עמ' קכו (תרגום), קכו (המקור).

12 כאן ובהמשך התרגום שלי. ויזנברג הדפיס 'צדר' (צדד; הניקוד שלי, וכן להלן בסמוך, נ"א), אך תיקן ל'צדר' (צדד) – ראו 'תיקונים והוספות' בשלהי מהדורתו, עמ' תקיב; עוד עיינו בלאו, עמ' 364.

(2) כדי להוכיח לנו את שיעור הפקרות¹³ זרעו מפני שהוא מבנות כנען, מעובדי עבודה זרה.¹⁴

כדרכו במקומות רבים אף כאן הציע ראב"ם יותר מפירוש אחד ובסוף דבריו הביע את דעתו איזה מהם עדיף בעיניו מבלי לנמק את בחירתו.¹⁵ ועוד, לדעת ראב"ם הנתון הראשון שמספק המקרא לגבי עשו זרעו – שנשא לאשה מבנות כנען – אינו טכני אלא מביע משהו אופייני או מהותי לכנענים, ועל כן בא בראש הפרק.

2. שני שמות לאדם אחד

עוד אפשר שיהיו לאדם שני שמות.¹⁶ בפירושו לפסוק 'אלוף קרח, אלוף געתם, אלוף עמלק; אלה אלוף אליפז בארץ אדום, אלה בני עדה' (16) כתב: ויש אומרים שקרח הנזכר כאן הוא תמנע הנזכר בדברי הימים,¹⁷ שהוא אלוף,¹⁸ ושניהם שמות לאדם אחד, וזה הנכון יותר.¹⁹ הלשון 'וזה הנכון יותר' ('והד'א הו אלאצח') מלמדת שראב"ם ביכר פירוש זה על קודמו.²⁰

13 במקור (ראב"ם, פירוש, עמ' קז): מא אפצ'י חאל נסלה. ויזנברג תרגם היטב 'הפקירות', ואפשר לתרגם גם זילות.

14 שם, עמ' קכו (תרגום), קכו (המקור). ויזנברג לא ציין מקור לדברים. הרעיון מובע כבר בתנחומא הנדפס, תולדות, ח, על הפסוק 'יהי כי זקן יצחק' (בראשית כז, 1): "ותהיין מרת רוח ליצחק" (שם כז, 35 13 (1995), pp. 203-209 48-19 והיסטוריה), ואח"כ "ותכהין עיניו" (כז, 1), מפני הכעס שהיה מכעיסו. לפי שהשכינה היתה שרויה בביתו של יצחק, עמד עשו ונטל מבנות כנען, והיו נשיו מעשנות ומקטרות לעבודה זרה שלהם, ונסתלקה הימנו שכינה מיצחק, והיה רואה יצחק ומיצר'.

15 עוד על דרכו זו ראו אילן, הנחות, עמ' 40 סעיף 2; עמ' 43-44.

16 כך סברו כבר רשב"ח, עמ' עד (התרגום), עה (המקור); אבן עזרא, א, עמ' קד; רד"ק, עמ' קעה.

17 שם נאמר: 'בני אליפז: תימן ואומר, צפי וגעתם, קנו ותמנע ועמלק' (דבה"א א, 36).

18 ויזנברג על אתר העיר (ראב"ם, פירוש, עמ' קכט הערה 44) בצדק שברדה"א לא נאמר שהיה אלוף.

19 שם, עמ' קכח (תרגום), קכט (המקור).

20 מקור הפירוש הזה בלקח טוב לבראשית לו, 15. עוד עיינו ברין, עמ' 69-70. בפירוש הראשון שהביא כתב: 'זה מורה שבכלל בני אליפז היה בן ושמו קרח, ולא נזכר במאמרו ויהיו בני אליפז' (בפס' 11 לעיל).

3. מקום הפרק בספר בראשית

ראב"ם פתח את פירושו לפרק לו בהערה מבנית בנוגע לשיקוליו של עורך הספר: 'הפרשנים הראשונים ז"ל ציינו (המקרא) הקדים את תולדות עשו לתולדות יעקב לפי שהוא הבן הגדול, כמו שהקדים את תולדות ישמעאל לתולדות יצחק'.²¹ זו הערה פשוטה והגיונית, המציבה את ראב"ם ברצף של עמדה פרשנית רווחת.²²

4. מי נמנה בפרק הזה ומדוע

לקראת סוף הדיון בפסוקים 20-21 כתב ראב"ם:

בפרק זה לא התכוון להודיענו את שמות יושבי הארץ כולם ולא כל בעל שררה מהם אלא מי שנתכנה 'אלוף' או מי שהיה קרוב למעלת אלוף ולא נתכנה 'אלוף'.²³ נראה לי שאלה מן החורים שנתכנו 'אלוף' לא היו אחים ולא בני אותו הדור, אלא הזכיר מהם כל מי שנתכנה 'אלוף' אף שרחקו זה מזה בייחוסיהם והיו בני דורות שונים, ולכן אמר 'אלה בני שעיר' וג' (פס' 20), 'אלה אלופי החורי' וג' (פס' 21), היינו אלה בלבד הם אשר נתכנו 'אלופים' מבני שעיר החורי.²⁴

ראב"ם העיר כאן הערה כללית וממילא עקרונית יותר בנוגע לרשימות המנויות בפרק, ולפיה הן אינן כוללות ומקיפות. הרעיון המארגן שלהן הוא מניית רק מי

21 ראב"ם, פירוש, עמ' קכד (תרגום), קכה (המקור). ויזנברג, שם, עמ' קכה הערה 1, כתב 'לא מצאתי כן במפרשים שלפנינו, אך הרעיון מתועד בבראשית רבתי, עמ' 186, שו' 15-18 (על בראשית לו, 2): 'אלה תולדות יעקב יוסף – מה ראה הכתוב להקדים תולדות עשו לתולדות יעקב? ללמדך שחלק לו הב"ה כבוד לפי שהיה הבכור. וכן אתה מוצא בבני נח, אעפ"י שנטל י"ם את הגדולה, כשבא למנות, מנה מן הגדול, וכן בכל מקום חלק הכתוב כבוד לבכור'. על בראשית רבתי כתב מאק: 'ככל הידוע נוצר מדרש בראשית רבתי בימי הביניים, אך אין בידינו לקבוע מתי, היכן ובידי מי נוצר המדרש' (עמ' 188). תא-שמע נדרש אף הוא פעמים אחדות לבראשית רבתי אגב דיונו בהשפעות ביוזנטיות אפשריות על 'לקה טוב' לרבי טוביה בן אליעזר, אשר נכתב ב-1097 בקסטוריה שבצפון מערב יוון. בראשית רבתי זוקק דיון יסודי באשר לזמנו ולמקומו. לפי שעה די ברברי תא-שמע ומאק שמהם משתמע בבירור שיש בו השפעות מזרחיות, ואם כן אין זה רחוק לשער ששמעו של חיבור זה הגיע אל ראב"ם בקהיר.

22 כך גם ונהאם, עמ' 334; סרנה, עמ' 246.

23 מעין זה אצל רד"ק, עמ' קעה.

24 ראב"ם, פירוש, עמ' קל (תרגום), קלא (המקור).

שנתכנה 'אלוף'. ברקע ההערה הזאת ניצבים, כמדומה, פסוקים מראשית דברי הימים א וכן השערה שלו, שהרשימות הללו אכן חלקיות, ועל כן ביקש לכך טעם.

5. למקראות יש סדר התפתחותי הגיוני

ראב"ם כתב על הלשון 'אלה²⁵ שמות בני עשו' (פס' 10): 'חזר להזכיר את הבנים כהקדמה לתולדות, שהם בני הבנים, הזכיר את השורש לפני הענף'.²⁶ אף זה הסבר הגיוני ופשוט.

6. מניית שמות בסדר שונה

6.1 בתחילת הפרק הקדים המקרא את אהליבמה (פס' 2) לבשמת (פס' 3), ואילו כשמנה את צאצאיהן הקדים את רעואל בן בשמת (פס' 4) לבני אהליבמה (פס' 5). ראב"ם הבחין בהיפוך הסדר ושיער²⁷ שהזכור הראשון משקף את סדר הנישואים של אהליבמה ובשמת, והשני את סדר לידת בניהן.

6.2 טעם דומה נתן כשדן במעמדו של קנז. כשפרט הכתוב את בני אליפז קדם געתם לקנז: 'ויהיו בני אליפז: תימן, אומר, צפו וגעתם וקנז' (פס' 11), ואילו בעת מניית אלופי עשו קדם קנז לגעתם: 'אלה אלופי בני עשו: בני אליפז בכור עשו – אלוף תימן, אלוף אומר, אלוף צפו, אלוף קנז. אלוף קרח, אלוף געתם, אלוף עמלק [...]'. (פס' 15–16). על כך כתב ראב"ם:

הקדים באלופים את קנז לגעתם, ובהזכרת הבנים [את געתם לקנז],²⁸ ומעין זה לא אירע בדיבורו, יתעלה, דרך מקרה, 'כי לא דבר רק' וג' (דברים לב, 47).²⁹ אשר נראה לי בביאור סיפור קנז וגעתם: בהזכרת הבנים ציין אותם לפי סדר לידתם, ובציין האלופים לפי סדר דרגת השררה שלהם,³⁰ ולא היו

25 אצל ראב"ם: ואלה, וראו עמ' קנז הערה 27.

26 שם, עמ' קנז (תרגום), קנז (המקור).

27 במקור (עמ' קנז): סבבה פי מא יט'הר לי. מילה במילה: סיבתו לפי מה שנראה לי.

28 נוסף בכתב היד בשוליים, וראו שם, עמ' קכט הערה 45.

29 רומז לדרשת חז"ל "כי לא דבר רק הוא מכם" – ואם הוא רק, מכם הוא. למה? שאין אתם יגיעין בתורה (ירושלמי פאה פ"א ה"א, עמ' 78, שו' 43–44 במהדורת האקדמיה ללשון העברית); ובנוסף מדרש תנאים לדברים: "כי לא דבר רק הוא מכם" – ואם "רק הוא", "מכם!", לפי שלא התבוננתם בו ופללתם בטעמו כהוגן' (עמ' 205). הדרשה באה עוד בהרבה מקבילות ובנוסחים קרובים. בדרשה זו חתם הרמב"ם את פירושו לפרק נ בחלק השלישי של 'מורה הנבוכים', שבו דן בין השאר גם בבראשית לו. ראו על כך להלן בסמוך בסעיף 7.

30 ויזנברג, ראב"ם, פירוש, עמ' קכח, תרגם 'התקדמותם', ולא דק; השוו בלאו, עמ' 533,

מכונים 'אלוף' מתחילת לידתם,³¹ כמו אצל הפרנקים³² עד עתה, שמוצאם מבני עשו, וש(יש) תנאים למי ייקרא 'פרש'³³ ויהיה מִפְרָשִׁיהֶם. קנו עלה אפוא בדרגה וכונה 'אלוף' על אף היותו צעיר בשנים לפני אחיו געתם, הגדול ממנו.³⁴

ההשוואה לפרשים היא מאלפת, מפני שהיא מלמדת לפחות שני דברים: א. ראב"ם הכיר את המעמדות ואת דרכי הקידום לפחות בחלק מיחידות הצבא הצלבני, ובייחוד את מה שאפיינ את הפרשים לעומת חיל הרגלים. הוא ידע על ההבדל בין הנוצרים, המתנים את מתן התואר 'פֶּאָרְס' במעמדו של האדם בשורה ואינם מעניקים אותו לבנים בזכות מעשה אבותיהם, לבין המוסלמים, המכנים את הבן בתוארו של אביו.³⁵ ב. הוא הניח שגם קוראיו מכירים במידה מספקת את הפרשים הצלבנים, גם אם אינם בקיאים במעמדותיהם ובסדרי קידומם כמוהו, שאם לא כן, מה טעם מצא בהבאת הדוגמה הזאת, שאינה הכרחית לביאור המקראות כאן, וכל תכליתה ללמד מן המוכר על הסתום. הנחה זו סבירה ומתבקשת, שכן ראב"ם כתב את פירושו לבראשית ולשמות בשנותיו האחרונות, היינו בשנות השלושים של המאה השלוש עשרה,³⁶ וההוויה הצלבנית הייתה מוכרת היטב במצרים באותם ימים. כלקח מכישלון מסעות 1217 ניסו הצלבנים במסעם השישי להשתלט תחילה על מצרים, ורק אחר כך להשיב את שלטונם על ארץ ישראל. האניות הראשונות הגיעו לחוף דְּמִיאט ב־29 במאי 1218, וכיבושה הושלם ב־5 בנובמבר 1219. הצלבנים ניסו לכבוש גם את קהיר בשלהי יוני 1221, אולם לא הצליחו בכך, והובסו תבוסה מוחצת בסוף

בראש הערך; פרידמן, מילון, עמ' 777, הראה בכמה דוגמאות מופתיות כי 'תקדם' שימש אצל ראב"ם בהוראת 'שררה, ראשות, הנהגה, מנהיגות, עמידה בראש'.

31 אצל ויוזברג, שם, עמ' קטט: אלופים, שלא כבכתב היד, שם בא בצורת היחיד.

32 על ריבוי המשמעויות של 'פרנקים' ראו ברטלט, עמ' 30, 109-113 (בגרסה האנגלית: עמ' 20, 101-105).

33 אצל ויוזברג: פרש אביר; השוור, עמ' 794; לייז, עמ' 2366. על מעמד הפרשים המקצועיים עיינו ברוטון, 1, עמ' 288-299 ("Knighthood"); 2, עמ' 208-210 ("Egypt"); ברטלט, עמ' 70-73 (בגרסה האנגלית: 60-63); סלק, עמ' 60-61 (Cavalry), 64-66 (Chivalry), 138-139 (Knights); פרש אביר (בריטניקה); קין, בייחוד בפרק ה־14 ("The Ceremony of Dubbing to Knighthood"); קאופר.

34 ראב"ם, פירוש, עמ' קכח (תרגום), קכט (המקור).

35 ראב"ם, שו"ת, עמ' 19. אני מודה לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן על שהסב את תשומת לבי למראה מקום זה.

36 ראו על כך אילן, הנחות, עמ' 32 והערה 3 שם.

אוגוסט. בעקבות הכישלון הזה נאלצו הצלבנים לסגת מדמיאט, ונגזז חלום כיבוש מצרים.³⁷ אירועים אלו השפיעו על חייו של ראב"ם וכאו לידי ביטוי בכתביו.³⁸

7. תועלות חינוכיות

ראב"ם הלך בדרכו של רס"ג, אשר הרבה למצוא 'תועלות' במקראות, ובייחוד בפרטי סיפורים.³⁹ רס"ג נהג כך כבר בכיאוורו לסיפור הבריאה,⁴⁰ וכך נהג גם אביו של ראב"ם, הרמב"ם. לקראת סוף חיבורו העיוני 'מורה הנבוכים' דן בבראשית לו ומצא בו תועלות, אולם דיונו קצר בהרבה מזה של בנו.⁴¹ בשבעה מקומות בפירושו לפרק זה נקט ראב"ם במפורש לשון 'פאידה' (תועלת).

7.1 על הלשון 'ואלה תולדות עשו' (פס' 9) כתב:

מאמרו 'אבי אדום' – הוא ביאור לייחוס של בני אדום הידועים⁴² בקרב ישראל בימי מתן תורה, שהוא (הייחוס) חוזר לעשו, מפני שהוא (האל) עתיד לצוותם (את בני ישראל) 'לא תתעב אדומי' (דברים כג, 8), וזו היא התועלת הברורה ביותר לפי הבנתנו בכיאוור הייחוס של בני עשו.⁴³

37 ון קליב, עמ' 377-428, ובייחוד עמ' 397-428; לוק, עמ' 168-169; פראוור, עמ' 119-163, ובייחוד עמ' 140-159.

38 ראב"ם, מלחמות השם, עמ' נה, שם העיר על הקרבה הרעיונית בין יריבי אביו הרמב"ם לבין הנוצרים; פרידמן, גניזה, עמ' 75-80, בסעיף 'שבויית מעכו בימי הראב"ם'. גם יהודה אלחריזי התייחס לאירועים הללו – ראו אלחריזי, עמ' 32, 109-119.

39 ראו אילן, הנחות, עמ' 52-53; 57-65; סימון, עמ' *174-175, ודבריו בחתימת המאמר, בעמ' *203. המגמה הספרותית והפרשנית הזאת רווחה כבר במשך כ-300 שנה בקרב הפרשנים היהודים, רבניים וקראים כאחד. יפת בן עלי, מלומד קראי בן המאה העשירית שחי אחרי רס"ג, הכיר ככל הנראה את פירוש רס"ג לאיוב. אף הוא מצא הרבה 'תועלות' בטקסט המקראי, ובהקדמתו מנה 13 תועלות בספר. ראו לכל זה: בן-שמאי, איוב. התועלות מנויות בעמ' 11-18 (בעמודים הלא-זוגיים יש מהדורה ביקורתית של הטקסט הערבי, ובעמודים הזוגיים תרגום לעברית). בעמ' 142 דן בן-שמאי במבנה ההקדמה, זיהה בה שלושה חלקים, וציין כי החלק השלישי דן כולו ב'תועלות' (עמ' 143).

40 רס"ג, בראשית, עמ' 32, 33, 34, 35, 37, 40, 50 (תרגום), עמ' 221, 222, 224, 225, 228, 236, 251 (המקור).

41 שורץ, ג:ג, עמ' 650-652.

42 אפשר גם: המפורסמים.

43 ראב"ם, פירוש, עמ' קכו (תרגום), קכו (המקור).

התועלת כאן היא בתחום קיום המצוות, היינו פרטי הנתונים כאן יסייעו בעתיד לבני ישראל לקיים את צווי האל באופן מדויק יותר. לצד אחר, שמא רצה לומר ש'לא תתעב אדומי' מתייחס לתקופת המקרא ולא לנוצרים בימיו.⁴⁴

7.2 גם בציון מעמדה של תמנע כפילגש (פס' 12) מצא ראב"ם 'תועלת':

החכמים ז"ל אמרו⁴⁵ שהתועלת בכתיבת⁴⁶ זה היא להודיענו שלוטן – אשר היה מנכבדי יושבי הארץ ואלופיהם,⁴⁷ כמו שנאמר 'אלוף לוטן' (פס' 29) – היה קל בעיניו שאחותו תמנע, כפי שנאמר עליה 'ואחות לוטן תמנע' (פס' 22), תהיה פילגש לאלפיז בן עשו במצב של עבדות, לא במעמד של אישות, כדי להתברך ביצחק ואברהם, כמו שהבטיח ה' לשניהם⁴⁸ 'והתברכו בזרעך'.⁴⁹

התועלת כאן תודעתית-אידאולוגית ולא יישומית. התוכנה המשותפת ללוטן ולתמנע הייתה שמוטב להיות פילגש למישהו מצאצאי אברהם ויצחק המבורכים מאשר רעה למישהו מבני החורי או הכנעני, שכן אפילו במעמדה הנחות תזכה ליהנות מן הברכות שהבטיח האל לאברהם וליצחק.⁵⁰ ושוב, שמא רצה לרמוז שהנוצרים מתבשמים מייחוסם לאברהם וליצחק.

7.3 בפרק לו יש שבע רשימות.⁵¹ הרשימה השלישית היא רשימת אלופי בני עשו, ובה נמנו ארבעה עשר אלופים. ברשימה החמישית אלופי החורי, ובה נמנו רק שבעה אלופים. ראב"ם כתב על הפער המספרי הזה:

- 44 אני מודה לפרופ' יורם ארדר על שהעלה אפשרות זו בפניי.
 45 כך בפירוש רש"י על אתר, ודבריו מיוסדים על האמור בבראשית רבה, פרשה פב, יד, עמ' 992-993 במהדורת תאודור ואלבק, ובכבלי סנהדרין צט ע"ב.
 46 במקור: תסטיר, ומשמעות שם הפעולה הזו היא עריכה בקווים מקבילים או כתיבה בשורות. שמא נקט ראב"ם מילה זו דווקא ולא כתאבה הרגילה לציון פעולת הכתיבה, לרמוז לכתיבה בספר התורה, הנכתב משורטט.
 47 שלוש המילים האחרונות באו בעברית במקור הערבי.
 48 בכתב היד בא רק 'וְעֵדָה', שמשמעו 'הבטיח לו', אולם בשל האסמכתא, הבאה במקרא פעמיים כהבטחה לאברהם וליצחק (בראשית כב, 18; כו, 4 בהתאמה), שיער ויזנברג בצדק שהסיפה נשמטה והוסיף בסוגריים את כינוי הזוגי (וְעֵדָהּ־מָא).
 49 ראב"ם, פירוש, עמ' קכו (תרגום), קכו (המקור).
 50 מעין זה אצל רד"ק, עמ' קעו. גם רבי מתייה בן חרש הביע את הרעיון המובע בפירוש, אמנם בהקשר אחר ובלשון אחרת, ולא בזיקה למקרא אלא בסתם: 'רבי מתייה בן חרש אומר: [...] והוי זנב לאריות ואל תהי ראש לשועלים (אבות ד, טו).
 51 ברטל, בייחוד עמ' 364-365, 368; ונהאם, עמ' 334; סרנה, עמ' 246; סקינר, עמ' 428, ובסוגריים הוסיף: (או שמונה).

אלה אלופי עשו (פס' 15) – נראה⁵² ש'יושבי הארץ החוררי' (פס' 20), שהיו בה לפני עשו, היה מקובל אצלם שלא יכנו 'אלוף' אלא את מי שגבורתו גדלה ומדרגתו התעלתה עד שהיה במעמד המלך. די לך שיבאר בפסקה⁵³ הבאה שלא נתכנו בכינוי הזה מבני שעיר אלא שבעה אנשים בלבד, 'לוטן ושובל' וכו' (פס' 20-21, 29-30). בני עשו ובני בניו,⁵⁴ בגלל כבודם,⁵⁵ כל אחד מהם נקרא בתואר זה,⁵⁶ ובגלל רצונם של יושבי הארץ,⁵⁷ מפני היותם מזרע יצחק ואברהם. זו התועלת, לפי מה שנראה לי, בציון אלופי עשו ואלופי החורי, ש(ה) יתעלה ביאר לנו את קיום הבטחתו ליצחק⁵⁸ במאמרו 'התברכו בזרעך' וגו' (כו, 4).⁵⁹

ה'תועלת' שהציע בסוף הסברו היא בעלת אופי אידאולוגי ולא היסטורי, היינו שצאצאי יצחק, גם הרחויים שבהם, היו בעלי מעלה רמה מזו של קבוצות אחרות, ואפילו ביחס אליהם קיים האל את הבטחתו ליצחק. אפשר שבדברים הללו מהדהדת נימה פולמוסית, המותחת את תוקף הראיה מעבר לעבר ומעניקה מעמד עודף לכל צאצאי יצחק על פני אנשים וקבוצות רק בזכות מוצאם, בלא תלות בהישגיהם האישיים.

7.4 בהמשך עימת ראב"ם בין צאצאים שונים של יצחק, וכמובן הבלית היבט אחר, שצביונו הפולמוסי גלוי יותר. בפירושו לפסוקים 'אַלֶּה בְּנֵי שְׁעִיר הַחֲרִי, יִשְׁבֵּי הָאָרֶץ: לוֹטָן וְשׁוּבָל וְצִבְעוֹן וְעֵנָה. וְדִשׁוֹן וְאַצֵּר וְדִישָׁן, אֵלֶּה אֱלֹפֵי הַחֲרִי בְּנֵי שְׁעִיר בְּאָרֶץ אֲדוֹם' (20-21) התייחס למעבר מ'בני שעיר החרי' (פס' 20) ל'אלופי החרי בני שעיר' (פס' 21), המעורר עניין וסקרנות, וראב"ם ניצל זאת לדיון מן הארוכים בפרק זה.

אלה בני שעיר – התורה בארה לנו שתושבי שעיר בתחילה היו החורים: 'וְאֵת הַחֲרִי בְּהַרְרָם שְׁעִיר' (לעיל יד, 6), ושכני עשו גברו עליהם, ושעיר

52 אילן, הנחות, עמ' 57 למטה-58 למעלה.

53 להוראה זו של 'פצל' ראו בלאו, עמ' 507, סמוך לתחתית הטור הראשון. ויזנברג, עמ' קכח למעלה, תרגם 'בפרשה', וזה תרגום נאות בתנאי שהקורא יודע ש'פרשה' בהקשר זה אין משמעה 'פרשת השבוע' אלא 'חידה ספרותית'.

54 שתי המילים הללו באו בעברית במקור הערבי.

55 אפשר גם: חשיבותם. ג'לאלה במקור.

56 ויזנברג, ראב"ם, פירוש, עמ' קכח, תרגם 'בשם זה', ובהערה 36 נדחק שלא לצורך בנייתו הצורה; ראו בלאו, עמ' 311.

57 שתי התיבות האחרונות באו בעברית במקור הערבי.

58 ויזנברג הוסיף לאברהם ו, ככל הנראה בהשראת האמור לעיל, אולם תוספת זו אינה חיונית; ראו הערה 46 לעיל.

59 ראב"ם, פירוש, עמ' קכו, קכח (תרגום), קכו, קכט (המקור).

עברה מהם (מן החורים) אליהם (אל בני עשו), כמו שנאמר 'וּבְשִׁעִיר יִשְׁבוּ הַחֲרִים' וג' 'כְּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל' וג' (דברים ב, 12).⁶⁰ המתקבל יותר על הדעת, יתר על כן, הנכון יותר, הוא מה שציין מי שקדמנו,⁶¹ שבני עשו לא הורישו את החורים בבת אחת⁶² כמו שעשו ישראל לשבעת העממים,⁶³ אלא לאט לאט התיישבו עשו ובניו בשעיר, התערבבו בהם ועלו עליהם לאט לאט עד שהורישו אותם. אפשר שזו הייתה מן הסיבות היותר חשובות⁶⁴ להעדר אמונת הייחוד מזרע עשו, מפני ששקעו בדת⁶⁵ הצאבה ופולחן עבודה זרה כמו שהיו החורים יושבי הארץ, ולכן אסר⁶⁶ יתעלה על ישראל להתערבב בשבעת העממים – 'לא ישבו בארצך' וג' (שמות כג, 33), 'לא תחיה כל נשמה [...] למען אשר לא ילמדו אתכם' (דברים כ, 16-18).⁶⁷ לא התכוון בפרק זה להודיענו את שמות יושבי הארץ כולם ולא כל בעל שררה מהם אלא מי שנתכנה 'אלוף' או מי שהיה קרוב למעלת אלוף ולא נתכנה 'אלוף'. נראה לי

60 הפסוק בשלמותו הוא: 'וּבְשִׁעִיר יִשְׁבוּ הַחֲרִים לְפָנַי, וּבְנֵי עֵשָׂו יִירְשׁוּם וַיִּשְׁמְדוּם מִפְּנֵיהֶם וַיִּשְׁבוּ תַחְתָּם, כְּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאֶרֶץ יִרְשָׁתוֹ אֲשֶׁר נָתַן ה' לָהֶם'.

61 לא מצאתי כדברים האלה בדברי חז"ל או פרשנים שקדמו לראב"ם. ויוזנברג, ראב"ם, פירוש, עמ' קל הערה 60, ציין לפירוש רש"י על הפסוק, שם כתב: 'ירשום – לשון הווה, כלומר נתתי בהם כח שהיו מורשיים אותם והולכים'. אך ויוזנברג עצמו נקט לשון ספק כשמנה את רש"י בין מקורותיו של ראב"ם – ראו דבריו בהקדמתו לפירוש, עמ' 60, סעיף 9, שם כתב 'ר' שלמה הצרפתי (= רש"י?), ובמפתחות שבסוף הספר, עמ' תקלט, ציין שני מראי מקום בלבד. הראשון הוא בפירושו לבראשית כ, 16, ובעמ' מא הערה 12 העיר כי מה שמובא בשם ר' שלמה צרפתי איננו בדברי רש"י. ההיקרות השנייה היא בפירוש לשמות כח, 41, ואף שם אין הראיה מוכחת (עמ' תלד-תלה). אך באמת ראב"ם כינה כך את רש"י – עיינו דנה, עמ' 137, 138. עוד ראו בסוגיה זו פרידמן, רש"י, בייחוד עמ' 408-413.

62 ויוזנברג, שם, עמ' קל, תרגם 'פעם אחת', וזה תרגום נאות. עוד ראו בלאו, עמ' 217.

63 התיבה במקור בעברית.

64 במקור: אוכר אלאסבאב. ויוזנברג תרגם 'היותר חזקות', ולא דייק די הצורך; ראו בלאו, עמ' 781.

65 כך תרגם ויוזנברג, שם, עמ' קל. המונח שנקט ראב"ם – מד'הב – מביע גם אמונות ושיטות להסקת הלכות, ולא רק את הפרקסיס הדתי; עיינו אבן מנט'ור, 3, עמ' 1522; לייזן, עמ' 982-983.

66 ויוזנברג, שם, עמ' קל, תרגם 'הזהיר', אך ראו בלאו, עמ' 719.

67 הפסוקים בשלמותם: 'רַק מְעַרְי הַעַמִּים הָאֵלֶּה, אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ נַחֲלָה, לֹא תַחֲיֶהָ כֹּל נֶשְׁמָה. כִּי הַחֲרָם תַּחֲרִימם, הַחֲתִי וְהָאֻמִּי, הַפְּנַעֲנִי וְהַפְּרוֹזִי, הַחֲתִי וְהַיְבוּסִי, כְּאֲשֶׁר צִוָּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ. לְמַעַן אֲשֶׁר לֹא יִלְמְדוּ אֶתְכֶם לַעֲשׂוֹת כְּכֹל תּוֹעֲבֹתֶם אֲשֶׁר עָשׂוּ לֵאלֹהֵיהֶם, וַחֲטָאתֶם לַה' אֱלֹהֵיכֶם'.

שאלה מן החורים שנתכנו 'אלוף' לא היו אחים ולא בני אותו הדרור,⁶⁸ אלא הזכיר מהם כל מי שנתכנה 'אלוף' אף שרחקו זה מזה בייחוסיהם והיו בני דורות שונים, ולכן אמר 'אלה בני שעיר' וג' (פס' 20), 'אלה אלופי החורי' וג' (פס' 21), היינו אלה בלבד הם אשר נתכנו 'אלופים' מבני שעיר החורי.⁶⁹

פשוטם של המקראות עוסק בהיסטוריה ומסביר מה היה תהליך הורשת החורים בידי בני עשו, אולם לדעת ראב"ם הובא המידע הזה לא מטעמי תיעוד אלא משיקול יישומי-חינוכי. המידע ההיסטורי הוא הרקע לשני ציוויי איסור בשמות ובדברים. במונחים בני ימינו: אלוהים נהג בשקיפות כשפָּרַש את הרקע – אמנם לא בסמוך לצייוויים גופם – לתביעתו הגורפת להימנע מנגע עם צאצאי שבעת העממים. ראב"ם אמנם לא נקט כאן את המילה 'פאידה' (תועלת), אולם הוא זיהה בפסוק תועלת יישומית, הקרובה בתוכנה למה שבא כבר לעיל בסעיף 7.1.

בתוך המהלך הזה שיבץ ראב"ם משפט הראוי לתשומת לב קפרנית במיוחד: 'אפשר שזו הייתה מן הסיבות היותר חשובות להעדר אמונת הייחוד מזרע עשו, מפני ששקעו בדת הצאבה ופולחן עבודה זרה'.⁷⁰ ראב"ם פתח את המשפט במילת סיוג – לעל la'alla אפשר – אך המשך המשפט מביע נחרצות ומעמעם את השפעת המילה המסייגת. הוא אִבְחַן שבקרב צאצאי עשו אמונת הייחוד נעדרת, והניח שיש לתופעה הזאת כמה סיבות, חשובות יותר ופחות. מכאן פנה לקבוע כי אחת הסיבות החשובות יותר היא ש'שקעו בדת הצאבה ובפולחן עבודה זרה'. 'צאבה' הוא שם כולל לכמה אמונות שנחשבו אליליות, ולעניין הנדון כאן אין צורך לזהות לאיזו מהן התכוון ראב"ם.⁷¹ ראב"ם לא ראה פגם בהתערותם האתנית של בני שעיר בקרב בני החורי, אלא דווקא בהיטמעותם בדתות המקומיות. שם הפעולה שנקט – אנגמאס – מביע את חוסר היכולת להיחלץ ממצב השקיעה.⁷² 'אמונת הייחוד' (אלתוחד), היינו אמונה מונותאיסטית, היא כינוי רווח ליהדות ולאסלאם.⁷³ ראב"ם

68 ראו ויזנברג, ראב"ם, פירוש, עמ' קל הערה 67.

69 שם, עמ' קכה, קל (תרגום), קכט, קלא (המקור).

70 במקור: 'ולעל ד'לך כאן מן אוכד אלאסכאב פי עדם אלתוחד מן זרע עשו לאנגמאסהם פי מד'הב אלצאבה ועבאדה עבו' זר'.

71 עיינו: דה בלוואה; סטרומוזה. גם הרמב"ם הזכיר אותם בהקשר זה – ראו שורץ, עמ' 652.

72 המשמעות הזאת מתבררת מן החלופות השונות שיש במילונים האנגליים. עיינו הווה, עמ' 535:

'to be plunged, dipped into; to penetrate into; to be cemented'; ור, עמ' 684:

'to be dipped, be plunged, become immersed, be submersed, be sunk'; לייך, עמ'

'He or it became immersed, immerged, dipped, plunged, or sunk in water'; 2295,

ומשמעות שהתפתחה מזה בהמשך – "He hid, or concealed, himself"

73 ראו לרוגמה דנה, עמ' 158: 'אלישמעאלים מוחדון מחרמון עב' זר', ובתרגום לעברית:

ראה בנצרות עבודה זרה ולא אמונת ייחוד, בין השאר בגלל האמונה בשילוש, וכתב זאת במפורש בכמה מקומות בחיבורו הגדול 'כפאיה אלעאבדין'.⁷⁴ כפי שציינתי בראשית דבריי, בימי הביניים, עוד קודם לימיו של ראב"ם, כבר רווח הזיהוי זרע עשו=הנוצרים. נראה אפוא שדברי ראב"ם כאן אינם עוסקים בביאור לשון הפסוק אלא מתפלמסים עם הוויה דתית נוכחת, שרק רמז לה אך לא נקב בשמה, כמקובל בפולמוסים. הטיעון העקרוני שלו הוא שהנצרות נושאת פגם יסודי באמונתה בגלל מוצאה מעשו ובגלל היטמעותו בדתות החוריות.⁷⁵ דברים אלה מתיישבים היטב עם התוכנה שהאיר אלחנן ריינר בראשית מחקרו:

במשך המאה השתים עשרה הלכה והתעמעמה תפיסת העלייה לרגל כביטוי נוצרי של היחס לארץ ישראל, ובסופה, לאחר התבוסה הצלבנית בשנת 1187, יכולה הייתה להתפתח מתוך תחושה שהיא נכנית מחורבנו האיטי, אך הוראי, של השלטון הנוצרי ההולך ונדחק מארץ ישראל. רמזים לעמדה זו מופיעים במדרשים שנתחברו במאה השלוש עשרה והמדגישים את חוסר האפשרות של הנצרות להאחז בארץ ישראל מזה ואת אי האפשרות הדטרמיניסטית 'שִׁיגְלָה מלך המשיח על ארץ לא טהורה' או 'שיבא בארץ ישראל בין גוים' מזה.⁷⁶

7.5 על הפסוקית 'ואחות לוטן תמנע' (פס' 22) כתב ראב"ם: 'זיהיו בני לוטן – בדבריו "ואחות לוטן תמנע" הביא את התועלת שציינ לפני כן – "ותמנע היתה פילגש" (פס' 12)'. אכן, בהיקרות הראשונה של תמנע (לעיל פס' 12) כבר הסביר ראב"ם באריכות מה התועלת בהזכרתה, כמבואר בסעיף 7.2 לעיל. כאן נקט לשון קצרה הקושרת את הפסוקית לאזכור הקודם, כעין הפניה לדיונו בעניין.

7.6 לפי דרכו מצא ראב"ם 'תועלת' גם באזכור החוזר של אהליבמה – 'וְאֵלֶּה בְּנֵי עֵנָה: דִּשָׁן וְאֵלֶּה לִבְמָה בַת עֵנָה" (פס' 25):

עוד (יש) תועלת בציון אהליבמה בגלל היותה אשת עשו, כדי להודיענו, שעל אף ש'לקח נשיו מבנות כנען' (לעיל פס' 2), לא לקח שפחה ולא בעלת מוצא נחות מהם, אלא בת פלוני שנחשב מכובד אצלם.⁷⁷ נראה לי⁷⁸ שאלו

⁷⁴ 'הישמעאלים הנם מייחדים שאוסרים עבודה זרה'.

74 דנה, עמ' 150, 152, 156, 159, 251.

75 על זיקה ספרותית היסטורית בין ישראל לחורים ראו פרולוב.

76 ריינר, עמ' 5.

77 ויזנברג, ראב"ם, פירוש, עמ' קל, תרגם 'הנוצר (לחשיבות) ביניהם, וראו בלאו, עמ' 352.

78 ויזנברג, שם, תרגם 'ודומני', ולא דק בתרגומו, שהרי אין כאן עניין של דמיון אלא של

שנקראו בשם בפרק זה, אשר הם בני אלופי החורי, לכל אחד מהם היה שם מפורסם ורושם חיובי⁷⁹ ושררה שנודע טיבה,⁸⁰ ידועים אצל אלה שהתורה נאמרה להם והורדה אליהם. (הכתוב) הועיל אפוא בהזכרתם כדי להודיענו שפלוני ופלוני הנזכרים בשם, הידועים בכבודם,⁸¹ כמו ששמעתם וידעתם, אף לא אחד מהם נתמנה לאלוף אף שאביו⁸² היה אלוף, ולא הגיע לדרגה הזאת, ולא התמנה כלל לאלוף מבני החורי מלבד שבעה אנשים. בני עשו, מפני שהיה בן יצחק ואברהם ובברכת שניהם, התפרסמה חשיבות זרעו במקום שאליו עבר, אף שהיו זרים ביניהם, שנתמנו מהם אלופים כולם.⁸³ לכן כפל בסוף הפרק, לאחר שהזכיר את אלה שנתמנו, 'אלה אלופי החורי' וג' (פס' 30), אף שזה מובן מתחילת הפרק.⁸⁴

ראב"ם סימן שתי תועלות במפורש, ובסוף ציין תועלת נוספת מבלי להכריז עליה ככזו: האחת, ללמד שגם אם עשו לקח נשים שהיו מורת רוח להוריו (בראשית כו, 35), מכל מקום בחר מן הנכבדות שבהן; האחרת, הפרטים ה'טכניים' לכאורה מלמדים על העדר שושלתיות אצל אלופי החורי. זהו ממצא שערכו בתחום הפוליטי והחברתי, ומשתלב היטב בדרכו הפרשנית של ראב"ם, שקרא את המקרא בעיקר קריאה פשוטית. השלישית, שוב ציין את היתרון המכריע של מוצאו של עשו, צאצאם של אברהם ויצחק. ההדהוד החוזר של הנתון הזה ומשמעותו (שהרי נדון כבר בסעיף 7.3 לעיל) מלמד עד כמה היה חשוב לראב"ם.

7.7 תשעה פסוקים בשלהי פרק לו (31–39) סוקרים את מלכי אדום 'לְפָנַי מֶלֶךְ מֶלֶךְ לְבָנַי יִשְׂרָאֵל' (פס' 31). ראב"ם העיר על הראשון שבהם, 'בְּלַע בֶּן בְּעוֹר וְשֵׁם עִירוֹ דְּנֶהְבָּה' (פס' 32):

ראייה – עיינו בלאו, עמ' 642.

79 ויונברג, שם, תרגם 'נזכר', אך עיינו לין, עמ' 971: 'A man praised or spoken of well', והוראה זו הולמת היטב את ההקשר כאן.

80 מילה במילה: נשמעת, וכך תרגם ויונברג.

81 אפשר גם: חשיבותם; ראו הערה 51 לעיל.

82 אמנם בכתב היד כתוב 'אבנה', אך ראו דבריו הנכוחים של ויונברג, ראב"ם, פירוש, עמ' קלא הערה *73.

83 ראו דבריו הנכוחים של ויונברג, עמ' קלא הערה 77.

84 ראב"ם, פירוש, עמ' קל-קלב (תרגום), קלא (המקור).

התועלת בציון המלכים האלה וציון עריהם⁸⁵ – ללמד שהם היו זרים באדום, וללמדנו⁸⁶ את מיעוט ההשגחה באדום כשהמלכים⁸⁷ אשר מלכו עליהם היו זרים שדיכאו⁸⁸ אותם ומלכו עליהם, ואין מהם מלך בן מלך, אלא לאחר שמת כל מלך מהם עברה המלוכה ממנו לאיש אחר שאינו בנו ולא קרובו ולא מעירו, בניגוד למה שהבטיח למלכי ישראל 'למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו' וג' (דברים יז, 20),⁸⁹ ולהדגיש את איסורו יתעלה בעתיד 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי' וג' (שם שם, 15), כפי שביאר אבא מרי ז"ל⁹⁰ ב'מורה'.⁹¹

התועלת כאן כפולה: עיקרה תאולוגי – ללמד עד כמה אדום זכתה להשגחה אלוהית מוגבלת, בניגוד למלכי ישראל; השגחה שהתבטאה בין השאר גם ברציפות שושלתית. 'מלכי ישראל' בהקשר זה הם מלכי יהודה, שהרי בממלכת ישראל לא התקיימה הנהגה שושלתית. תועלת נוספת היא בהיבט היישומי, בהמרצה להקפיד על הציווי 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי'. בשעה שהתועלת התאולוגית בעלת ערך ומשמעות גם כשאינן מלך בישראל, ונחוצה דווקא אז כדי לעודד את רוחם השפלה של ישראל הנפוצים בגולות שונות, התועלת המעשית הייתה 'הלכתא למשיחא' בימיו של ראב"ם.

התועלת התאולוגית נזכרת שוב בפירוש לפסוקים החותמים את הפרק (40-43) ובהם נמנים שוב אלופי עשו/אדום. וכך כתב ראב"ם:

ו[ואלה שמות אלופי עשו [...]] אלוף תמנע – לראשונים ז"ל (יש טעם) בציון האלופים הללו האחרונים עם ציון המלכים מה שכתוב בדבריהם.⁹² אשר נראה לפי הבנתי, שהוא השמיענו שאף שמלכי אדום היו זרים, ויש בכך מיעוט השגחה מאת מְקִימֵם⁹³ מלכים, שנאמר לגביו בלשון נביאו 'די שליט עלאה'⁹⁴

- 85 ויזנברג, שם, עמ' קלב, תרגם 'ארצותיהם', אך רומני שמוטב לתרגם כפי שתרגמתי, כלשון המקרא בפסוקים אלה.
- 86 אפשר גם: להודיענו.
- 87 ויזנברג, שם, תרגם 'עד כרי', אך ראו בלאו, מילון, עמ' 158.
- 88 ויזנברג, שם, תרגם 'כבשו'; ראו בלאו, עמ' 567.
- 89 מעין זה בפירוש רד"ק, עמ' קעז.
- 90 שלוש התיבות האחרונות באו בעברית במקור הערבי.
- 91 שורץ, עמ' 652; ראב"ם, פירוש, עמ' קלב (תרגום), קלג (המקור).
- 92 ויזנברג, שם, עמ' קלג הערה 86, מנה כמה פירושים, אך לפחות פירוש הרמב"ן לא יכול היה להיות לנגד עיני ראב"ם.
- 93 ניקוד בכתב היד.
- 94 כך הקרי; הכתיב 'עליא'.

במלכות אנשא ולמן דיצב⁹⁵ יתננה' (דניאל ד, 29), עם היותם זרע⁹⁶ יצחק לא נטשה⁹⁷ ההשגחה אותם עד כדי שייעדרו מהם האלופים ויימנעו המלכים השולטים בהם מלהתמנות למשרות⁹⁸ האלה, מפני שזה מוס⁹⁹ או כמו מוס במלכות, אלא היו אצלם האלופים בימי המלכים שהוזכרו, מתייחסים אל אבותיהם,¹⁰⁰ מוסכם¹⁰¹ שהראשות שלהם במקומותיהם, ידועים במשרת אלוף בקבוצתם (?) כמו שאמר 'וְאֵלֶּה שְׁמוֹת אֱלֹפֵי עֶשָׂו לְמִשְׁפַּחְתָּם, לְמִקְמַתָּם בְּשִׁמְתָם: אֱלוֹף תְּמַנֶּע [...]'. (פס' 40).¹⁰²

העיסוק בהשגחה המעטה בקרב בני עשו והחזרה התכופה על כך מבליטים ומדגישים את הממד התאולוגי של הדברים, וברור שעניינו של ראב"ם לא היה בשאלה עיונית ומופשטת המתייחסת לעבר רחוק, אלא התשתית המקראית סיפקה לו מצע נוח והזדמנות נאה לתפקד כדרשן – להתייחס לאקטואליה תוך השתתת רעיונותיו על פסוקי מקרא.

7.8 על הפסוק החותם את רשימת מלכי אדום – 'וַיָּמַת בַּעַל חֲנָן בֶּן עֲכָבוֹר, וַיִּמְלֶךְ תַּחְתָּיו הַדָּר, וְשֵׁם עִירוֹ פְּעוֹ, וְשֵׁם אִשְׁתּוֹ מְהִיטְבָּאֵל בַּת מִטְרַד בַּת מִי זָהָב' (39) – כתב ראב"ם:

התועלת בציון שם אשתו של המלך האחרון מהם ושם אביה נסתרת מהבנתנו.¹⁰³ אולי הייתה מפורסמת ושמה ידוע בין ישראל בזמן מתן תורה ובייחוד שהדר הנזכר הוא האחרון שבהם, והוא בימי מתן תורה או סמוך לכך.¹⁰⁴

בשונה מדרכו עד כה בפירושו לפרק זה, כאן הכריז ראב"ם שאינו מצליח למצוא תועלת בפרטים הביוגרפיים של מהיטבאל. עם זאת לא נמנע מלהציע תועלת אפשרית

95 במקור: די יצבא.

96 כך במקור הערבי.

97 ויזנברג, ראב"ם, פירוש, עמ' קלב, תרגם 'נפסקה', אך ראו בלאו, עמ' 198.

98 ויזנברג, שם, תרגם 'לְשָׂרוֹת זו', והשווה הערה 52 לעיל. הניקוד שלי, נ"א.

99 ויזנברג, שם, תרגם 'נזק', ודומני שלא דייק כמתבקש, שהרי הוראת השורש היא נגע, מוגלה, מורסה, כיב וכדומה.

100 אפשר גם: ייחוסם. ויזנברג, שם, תרגם 'עיקריהם' ולא הבנתי למה התכוון.

101 ויזנברג, שם, תרגם: 'קבועים במקומותיהם', וההפרש בין תרגומו לשלי קטן; עיינו בלאו, עמ' 536.

102 עמ' קלב (תרגום), קלג (המקור).

103 כך כתב גם רד"ק, עמ' קעז.

104 ראב"ם, פירוש, עמ' קלב (תרגום), קלג (המקור).

והיא לסייע לבני ישראל בעת מתן תורה ל'סנכרין' את רשימת מלכי אדום באמצעות האחרון שבהם, שחי אז או בסמוך לאותם ימים. הסברה הזאת אינה מושתתת על מקראות כלשהו, ורפיפותה ניכרת עוד יותר כשמשווים אותה לתועלות שהציע עד כה ולביסוסן על מקראות או על הקשר.

8. חתימת הפירוש לפרק לו

אחרי המאמץ הפרשני והדרשני המרשים של ראב"ם בביאור הפרק ובהתייחסות לאתגרים שהציבו הנוצרים בני זמנו לקהלו, תוך אישוש רעיונותיו על שאירע לאביהם המיתולוגי של הנוצרים – עשו/שעיר – הוא חתם את פירושו בנימה מפתיעה לכאורה:

אפשר שבציון זה¹⁰⁵ וזולתו מכל מה שציין יהיה מה שקשה לשכלינו המוגבלים¹⁰⁶ להבינו, ואין אלא להתחנן אליו, ישתבח ויתעלה, שיעזור להבין את סודות ספרו ונפלאותיו, כמו שביקש נביאו 'גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך' (תהלים קיט, 18).

השראה לדברים הללו יכול היה ראב"ם למצוא בפסקת הפתיחה בדיונו של הרמב"ם בפרק זה:

יש גם דברים שהם מסתרי תורה ורבים נכשלו בהם. לכן ראוי להבהירם. הם סיפורים אלה המסופרים בתורה, אשר חושבים שאין תועלת בהזכרתם, כגון שהוא מתאר את הסתעפות השבטים מנוח, שמותיהם ומקומותיהם; וכן בני שעיר החורי ותיאור המלכים אשר מלכו בארץ אדום וכיוצא באלה.¹⁰⁷

דברים אלה אינם מליצה חלולה אלא מבטאים היטב את התפיסה המורכבת של ראב"ם ביחס לעצמו וביחס למה שטמון ושגלום בתורה.¹⁰⁸ עם כל מאמציו האינטלקטואליים היטיב ראב"ם לדעת שגם אם קלע בפירושו אל פשטם של המקראות, לא מיצה את מלוא המשמעויות הגלומות בהם. לעתים פקפק אם אכן פענח נכונה את הכתובים. ראב"ם סבר שיש בתורה 'סודות', וכבר הראיתי כי ל'סוד' אצלו יש שלושה מובנים לפחות: משמעות שאינה נחשפת בקריאה ראשונה אך יכולה להתברר בקריאות חוזרות; משמעות כמוסה שאי אפשר לחשפה ולפענחה; טעם או עניין שהועלם

105 אלוף תמנע (פס' 40).

106 ויזנברג, ראב"ם, פירוש, עמ' קלב, תרגם 'הקצרים', ולא דייק כראוי.

107 שורץ, עמ' 650.

108 אילן, הנחות, בייחוד עמ' 56, 65.

בכוונה וניתן לחשיפה מבוקרת וחלקית בלבד.¹⁰⁹ דווקא בפרק זה – שעצם נחיצות אינה מובנת מאליה, ואשר יש בו פרטים רבים שאינם מתיישבים היטב זה עם זה, ועוד יותר מעוררים שאלות בזיקה למקומות אחרים במקרא – דווקא בו היה ראוי בעיניו לנקוט עמדה זהירה בהצעת פשר למקראות השונים, ומידה נכבדה של צניעות כדי לא להתיימר שהכול פוענח והוסבר כראוי. בחתימת פרק זה בהחלט יש מקום לתודעת הסוד שהייתה חלק מהותי בעולמו הרוחני של ראב"ם.

אעיר כי מבחינה פנומנולוגית נקט ספר הזוהר גישה דומה. דווקא פרק לו בכראשית, שנראה מיותר במבט ראשון, העוסק בדמויות שוליות או שליליות, זכה בזוהר להיחשב בעל סודות עמוקים יותר מפרקים אחרים! הפסוק 'ואלה תולדות עשו הוא אדום' (לו, 1) שימש תשתית לדרשה משווה בין יעקב ועשו, וממנה מתברר מה נשגב חלקו של יעקב לעומת דלותו וזילותו של עשו וחלקו.¹¹⁰ על הפסוק 'ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום לפני מלך מלך לבני ישראל' (לו, 31) באה בזוהר דרשה ארוכה. ומורכבת על ייחודו של עם ישראל לעומת צאצאי עשו ועל גאולת ישראל בעתיד.¹¹¹ בין השאר נדרש בה הפסוק 'ואלה בני צבעון ואיה וענה, הוא ענה אשר מצא את הימים' (לו, 24), וכולו לגנות צאצאי עשו.¹¹²

בחתימת הדברים

עיקר מהלכיו של ראב"ם בפירושו לבראשית לו היו פשטיים, כדרכו בפירושו בכלל. צ'ילרס הציע חמש אמות מידה להערכת פירוש פשטי, ודומני שראב"ם עומד בכולן במידה מובהקת.¹¹³ על רקע זה בולטים היגדיו החורגים מן הפשט. מתוך שמונת העניינים שבהם דן ראב"ם בפירושו לבראשית לו, ניכר כבר בעיון

109 אילן, סודות.

110 זוהר בראשית, וישלח, קעז ע"א. עוד עיינו: הר שפי, מלכי אדום; הר שפי, נפח.

111 שם, קעז ע"א-קעט ע"א.

112 שם, קעח ע"א.

113 צ'ילרס, עמ' 192: Does the commentator do justice to the coercion of the biblical text, or does the author's private agenda overshadow the text itself? 2. Does the creative imagination of the commentator lead the reader back to the biblical text or away from it? 3. Does the interpretation deal seriously with the profoundest dimension of the biblical text without being diverted by clever, even brilliant speculation? 4. Does the commentator reflect the needed patience and empathy to wrestle with the elements of the Bible that at first seem strange, distant, and even offensive to modern sensibilities? 5. Has the commentator learned enough from the history of interpretation to retain a sense of modesty regarding his or her efforts and a critical respect for those who have illuminated the way in the past?"

ראשון כי ה'תועלות' הן זירת ההתמודדות העיקרית שלו עם אתגרי הפרק ואתגרי זמנו גם יחד. מעיון בפרטי הכתובים התברר שראב"ם מצא בטקסט תועלות בעיקר אידאולוגיות-תאולוגיות או יישומיות, היינו כאלה המשפיעות על אופן קיום המצוות.¹¹⁴ הפולמוס הגלוי והסמוי עם הנוצרים ועם הנצרות התחולל בקטעים שבהם מצא 'תועלות', ואין זה מקרה או ממצא סתמי, אלא מאפיין מובהק של עצם הגישה הדרשנית שנקט במקומות אלה.

כבר ציינתי לעיל בקצרה שחלק מדברי ראב"ם, בייחוד אלה העוסקים ב'תועלות', נוטים לקוטב הדרשני יותר מאשר לקוטב הפרשני. זירתה האמתית של הדרשה היא האקטואליה – הכאן, העכשיו ו'אנו' הציבור. לרעיונות של הדרשן יש קיום עצמאי והם אינם נובעים מן הטקסט הנדרש, אלא רק נסמכים אליו.¹¹⁵ ראיות מן המקרא הן רק חלק מן התפאורה, בהתאם ל'כללי המשחק' המקובלים בדרשה לציבור מסורתי, שהוא תמיד שמרני באופן יחסי. הנחת המוצא המוצעת היא שהפרשן, כל פרשן, פטור מלהתייחס למה שנתפס בעיניו ובעיני קוראיו כמובן מאליו. אם בחר להגיש ולהבליט רעיון מסוים, משמע סבר כי הרעיון הזה אינו מוטמע די הצורך בקרב קהלו. הרוב המכריע של התועלות שמצא ראב"ם בפרק קשורות בגדרים המדויקים של מצוות שיש בקיומן זיקה לזרים ולזהותו של מלך ישראל או בפולמוס עם הנצרות. ראב"ם וקהילתו חיו תחת שלטון האסלאם, אולם האזור כולו – לזמן קצר מרחב אלכסנדריה במצרים ולימים אחדים אפילו מרחב קהיר – חש את עולם של הצלבנים. בעת כתיבת הפירוש נכחו הצלבנים בארץ ישראל כבר כ־130 שנה. מדובר אפוא בתופעה שאי אפשר היה להתייחס אליה כאל אפיוזודה חולפת, גם אם הייתה לא יציבה והיו לה עליות ומורדות, כולל תבוסה צורבת מידי צלאח אלדין בקרב חֲטִין ב־1187.

אני מציע אפוא לראות בדברי הפולמוס של ראב"ם תגובה להערכת חֲטִין שחשה הקהילה היהודית לנוכח האיום הצלבני המתמשך. הערך המוסף שראב"ם ייחס לצאצאי אברהם ויצחק בפירושו לבראשית לו מלמד שיהודי מצרים במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה ראו עצמם נחותים, מושפלים ומאוימים, וראב"ם

114 וגם בזה הלך בעקבות אביו, אשר כתב: 'דע שלכל סיפור שאתה מוצא מוזכר בתורה יש תועלת הכרחית לתורה, או כדי לאמת דעה שהיא יסוד מיסודות התורה, או לתיקון מעשה מן המעשים, כדי שלא יארעו עֶשֶׂק ומעשי איבה הרדיים בין בני אדם' (עמ' 651).

115 באופן כללי, פירוש ראב"ם מתמקד במובהק במובן הפשטי של הטקסט, וסוטה ממנו רק לצרכים תאולוגיים או חינוכיים. התופעה נמצאת כמובן גם במקומות נוספים בפירוש. דוגמה לכך במדרש הקדום ראו: הר; דוגמות לרכיב הדרשני אצל רס"ג ראו: אילן, עלוקה; בן-שמאי, מנהיג עמ' 336-394; הוא הדין בטקסטים קנוניים אחרים, כגון פרקי אבות – ראו אילן, בן שושן; אילן, הנגיד; אילן, קנוניזציה.

ביקש לעודד אותם ולזקוף את קומתם באמצעות הדהוד הערך העודף של מוצאם, שגם אם אינו ניכר בפועל בחייהם, אינו פוקע ואינו בטל. לחלופין, אם אין הערכת חסר ביסוד הפולמוס, ויכוח תאולוגי בוודאי יש כאן. בשעה שהנוצרים השיגו אחיזה באלכסנדריה ולרגעים אפילו סמוך לקהיר, ביקש ראב"ם להדגיש את מעלתם של צאצאי יעקב על פני צאצאי עשו בכל הדורות, בכל מקום, בכל הנסיבות.

ביבליוגרפיה

אבן מנט'ור:

Ibn Manzūr, *Lisān al-'Arab*, חשומ"ד

אבן עזרא:

פירושי התורה לרבינו אברהם אבן עזרא, מהדורת אשר וייזר, ירושלים תשל"ז

אילן, בן שושן:

Nahem Ilan, "Between an Oral Sermon and a Written Commentary: A Consideration of Rabbi Joseph Ben Shoshan's Polemic in His *Avot Commentary*", *Anuario de Estudios Medievales* 42/1 (2012), pp. 183–199

אילן, הגר וישמעאל:

נחם אילן, "הגר וישמעאל בפירוש הראב"ם ובמדרש 'מאור האפלה': שתי גישות חיוביות כלפי מוסלמים", אבי שגיא ונחם אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה: ספר היובל ליוסף אחיטוב, עין צורים תשס"ב, עמ' 308–320

אילן, הנגיד:

נחם אילן, "בין דרשה לשבת כלה לפירוש לפרקי אבות: עיון בחתימת הפירוש לאבות המיוחס לר' דוד הנגיד", *Quntres: An Online Journal for the History, Culture, and Art of the Jewish Book* (תשע"ג), עמ' 5–28

אילן, הנחות:

נחם אילן, "הנחות תאולוגיות ועקרונות פרשניים: לטיבו ולייחודו של פירוש ר' אברהם בן הרמב"ם לתורה", מאיר מ' בר-אשר, סימון הופקינס, שרה סטרומזה וברונו קיאזה (עורכים), דָּבָר דָּבָר עַל אֶפְנֵי, ירושלים תשס"ז, עמ' 31–70

אילן, משה:

נחם אילן, "בין מעמד הר סיני לנקרת הצור: משה כצופי מושלם בפירוש ר' אברהם בן הרמב"ם לתורה", יורם ארדר ואחרים (עורכים), עיונים בתרבות הערבית-היהודית: דברי הוועידה הארבע עשרה של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תל אביב תשע"ד, עמ' 133–153

אילן, סודות:

נחם אילן, "סודות ופשרם בפירוש התורה לר' אברהם בן הרמב"ם", בין עבר לערב ה (תשע"ב), עמ' 76–93

אילן, עלוקה:

נחם אילן, "על 'עלוקה' שהיא הַעֲדָר, ועל גיוסה לפולמוס עם הקראים: עיון בפירוש רס"ג למשלי ל, י-יז", *Pesher Nahum: Texts and Studies in Jewish History and Literature from Late Antiquity and the Middle Age*, Norman Golb Festschrift, Joel Kraemer and Michael Wexler (Eds.), Chicago 2012, עמ' 10*–1*

אילן, קנוניזציה:

נחם אילן, "הקנוניזציה הכפולה של מסכת אבות: טקסט, פרשנות ופולמוס", נטועים יז (תשע"א), עמ' 57–72

אלחריזי:

יהודה אליריזי, כתאב אל־דָר, והוא ספר פניני המוסרים ושבחי הקהלים, מהדורת יהושע בלאו, יוסף יהלום ויוסף ינון־פנטון, ירושלים תשס"ט

ארדר:

Yoram Erder, "Karaites and Sadducee Inheritance Law in Light of Yefet ben 'Eli's Commentary on Genesis 36", *The Festschrift Darchei Noam: The Jews of Arab Lands*, Edited by Carsten Schapkow, Shmuel Shepkaru and Alan T. Levenson, Leiden 2015, pp. 6-25

בלאו:

יהושע בלאו, מילון לטקסטים ערביים־יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו
בן־שמאי, איוב:

חגי בן־שמאי, פירושו הערבי של יפת בן עלי לאיוב א-ה, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ט

בן־שמאי, מנהיג:

חגי בן־שמאי, מפעלו של מנהיג: עיונים במשנתו ההגותית והפרשנית של רס"ג, ירושלים תשע"ה

בראשית רבתי:

מדרש בראשית רבתי, [...] מהדורת חנוך אלבק, ירושלים ת"ש, ד"צ ירושלים תשד"מ

ברוטון:

Bradford B. Broughton, *Dictionary of Medieval Knighthood and Chivalry*, 1–2, New York Westport, Connecticut London 1986

ברטל:

אריה ברטל, "עיונים ברשימות של ספר בראשית פרק ל"ו", בית מקרא 32, ד (תשמ"ז), עמ' 364–372

ברטלט:

רוברט ברטלט, התהוותה של אירופה: כיבוש, יישוב ותמורות תרבותיות 950–1350 Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonialization and Cultural Change 950–1350*, London 1993

ברין:

גרשון ברין, רעואל וחבריו: פרשנים יהודיים מביזנטיון מסביבות המאה העשירית לספירה, תל אביב תשע"ב

גויטיין, חוג:

Shlomo Dov Goitein, "Abraham Maimonides and his Pietist Circle", Alexander Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, Mass. 1967, pp. 145-164

גויטיין, חברה:

S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, 1-6, Berkeley Los Angeles-London 1967-1993

גויטיין, מיסטיקה:

Shlomo Dov Goitein, "Islamic and Jewish Mysticism", *Jews and Arabs; Their Contacts through the Ages*, New York 1974, pp. 150-152

דה בלואה:

F. C. de Blois, "Ṣābi'/Ṣābī'", *Encyclopedia of Islam*, 2nd Edition, Leiden 1995, vol. 8, p. 672

דנה:

ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, מהדורת נסים דנה, רמת גן תשמ"ט

הווה:

J. G. Hava, *Al-Farā'id Arabic-English Dictionary*⁵, Beirut 1982

הר:

משה דוד הר, "בין בתי כנסיות לבין בתי תאטרות וקרקסאות", שולמית אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא, ירושלם תשנ"ה, עמ' 105-119
הר שפי, מלכי אדום:

אבישר הר שפי, 'מלכין קדמאין': מיתוס מלכי אדום בספרות הזוהרית, עבודת דוקטור, רמת גן תשע"א

הר שפי, נפח:

אבישר הר שפי, "ניצוצות הנפח – עיון במשל הנפח שבאדרא זוטא", דעת 77 (תשע"ד), עמ' 51-80

ויזנברג:

ראו ראב"ם, פירוש

ון קליב:

Thomas C. Van Cleve, "The Fifth Crusade", Robert Lee Wolff and Harry W. Hazard (Eds.), *A History of the Crusades*, vol. 2, Philadelphia 1962

ור:

Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Edited by J. Milton Cowan, 3rd edition, New York 1976

ונהאם:

Gordon J. Wenham, *Word Biblical Commentary*, vol. 2, Genesis 16–50, Dallas 1994

וסטרמן:

Claus Westermann, *Genesis 12–36, A Commentary*, Translated by John J. Scullion, Minneapolis 1985

כהן, גאולה :

Gershon D. Cohen, "The Soteriology of R. Abraham Maimuni", *PAAJR Studies* XXXV (1967), pp. 75-98; XXXVI (1968), pp. 33-56 (in *the Variety of Rabbinic Cultures*, New York 1991, pp. 209-242

כהן, עשו:

Gershon D. Cohen, "Esau as Symbol in Early Medieval Thought", Alexander Altmann (Ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, Mass. 1967, pp. 19–48

לוק:

Peter Lock, *The Routledge Companion to the Crusades*, New York 2006

לוקשין:

Martin L. Lockshin, "Peshat or Polemics: The Case of Genesis 36", Elisheva Carlebach and Jacob J. Schacter (eds.), *New Perspectives on Jewish-Christian Relations, In Honor of David Berger*, Leiden and Boston 2012, pp. 437–453

ליין:

W. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, Cambridge 1984

מאק:

חננאל מאק, מסודו של משה הדרשן, ירושלים תש"ע

מדרש תנאים:

מדרש תנאים על ספר דברים, מהדורת דוד צבי הופמן, ברלין תרס"ח-תרס"ט, ד"צ ירושלים תשמ"ד

סטרומזה:

שרה סטרומזה, "צאבאים של חראן וצאבאים אצל הרמב"ם: על התפתחות הדת לפי הרמב"ם", ספונות ז (כב) (תשנ"ט), עמ' 277–295

סימון:

אוריאל סימון, "הפרשנות הפשטית של ההיסטוריה המקראית – בין היסטוריות, דוגמטיות ובינימיות", *Tehilla le-Moshe: Biblical and Judaic Studies in Honor of Moshe Greenberg*, Mordechai Cogan, Barry L. Eichler and Jeffrey H. Tigay (eds.), Winona Lake, IN 1997 pp. 171–203

סלק:

Corliss K. Slack, *Historical Dictionary of the Crusades*, Lanham, Maryland, and Oxford 2003

סקינר:

John Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, second edition, Edinburgh 1994

סרנה:

The JPS Torah Commentary, Genesis, Nahum M. Sarna, Philadelphia-New York-Jerusalem 1989

פנטון, אסכולה:

Paul B. Fenton, "The Post-Maimonidean Schools of Exegesis in the East: Abraham Maimonides, the Pietists, Tanhûm ha-Yerušalmi and the Yemenite School", *Hebrew Bible/Old Testament*, I/2, Göttingen 2000, pp. 433-455

פנטון, יהדות וצופיות:

Paul B. Fenton, "Judaism and Sufism", Daniel H. Frank and Oliver Leaman (eds.), *The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy*, Cambridge 2003, pp. 201-217

פנטון, שושלת:

Paul B. Fenton, "Abraham Maimonides (1186-1237): Founding a Mystical Dynasty", in: Moshe Idel and Mortimer Ostow (eds.), *Jewish Mystical Leaders and Leadership in the 13th Century*, New Jersey 1998, pp. 127-154

פראוור:

יהושע פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, ב, מסעי הצלב והממלכה השנייה, ירושלים תשל"א

פרולוב:

Serge Frolov, "Merneptah's Israel and the Horite Genealogy in Gen 36:20-30", *Aula Orientalis* 13 (1995), pp. 203-209

פרידמן, גניזה:

מרדכי עקיבא פרידמן, "מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם", קתדרה 40 (1986), עמ' 63-82

פרידמן, מילון:

מרדכי עקיבא פרידמן, מילון הערבית-היהודית לתעודות 'ספר הודו' ולטקסטים אחרים מגניזות קהיר ומחוץ לה, ירושלים תשע"ו

פרידמן, רש"י:

שמה יהודה פרידמן, "כלום לא נצנץ פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם?", רש"י: דמותו ויצירתו, ב: מקורותיו של רש"י והשפעתו, ירושלים תשס"ט, עמ' 403-464

פרנקל:

מרים פרנקל, "האזהבים והנדיבים": עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז

'פרש אביר' (בריטניקה):

"Knight", *The New Encyclopedia Britannica*, 15th edition, Chicago 1992,
vol. 6, p. 914 (ללא שם מחבר הערך)

צ'ילדס:

B. S. Childs, "The Genre of the Biblical Commentary as Problem and Challenge", *Tehilla le-Moshe: Biblical and Judaic Studies in Honor of Moshe Greenberg*, Mordechai Cogan, Barry L. Eichler and Jeffrey H. Tigay (Eds.), Indiana 1997, pp. 185-192

קאופר:

Richard W. Kaeuper, *Chivalry and Violence in Medieval Europe*, Oxford 1984

קאסוטו:

משה דוד א' קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, ירושלים תש"ן

קיל:

ספר בראשית, פרשיות וירא־וישלח, מפורש בידי יהודה קיל, סדרת דעת מקרא, ירושלים תשנ"ז

קיין:

Maurice Keen, *Chivalry*, New Haven and London 1984

קנאוף:

Ernst Axel Knauf, "Genesis 36, 1-43", Jean-Daniel Macchi and Thomas Römer (eds.), *Jacob: Commentaire à plusieurs voix de Gen. 25-36: Mélanges offerts à Albert de Pury*, Genève 2001, pp. 291-300

ראב"ם, מלחמות השם:

רבינו אברהם בן הרמב"ם, מלחמות השם, מהדורת ראובן מרגליות, ירושלים תשמ"ה

ראב"ם, פירוש:

פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם על בראשית ושמות, מהדורת אפרים יהודה ויזנברג, Letchworth 1959

ראב"ם, שו"ת:

תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת אברהם חיים פריימן ושלמה דב גויטיין, ירושלים תרצ"ה

רד"ק:

פירושי רבי דוד קמחי (רד"ק) על התורה, מהדורת משה קמלר, ירושלים תש"ל

ריינר:

אלחנן ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח

רס"ג, בראשית:

פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, מהדורת משה צוקר, ניו יורק תדש"ם

רשב"ח:

The Biblical Commentary of Rav Samuel ben Hofni Gaon, Aaron Greenbaum
(ed.), Jerusalem 1978

שוריץ:

מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, א-ב, מהדורת מיכאל שוריץ, תל אביב תשס"ג

תא"שמע:

ישראל מ' תא"שמע, כנסת מחקרים, ג: איטליה וכיזנטיון, ירושלים תשס"ו